

Research Paper

ARAZ-TÜRK RESPUBLİKASININ TARİXİ COĞRAFIYASI

Nurlana Əliyeva

<https://orcid.org/0009-0005-0108-3711>

AMEA Naxçıvan Bölməsi, Naxçıvan, Azərbaycan

Article history

Received: 05.10.2026

Revised: 11.10.2026

Accepted: 22.10.2026

*Corresponding Author: Nurlana Əliyeva, AMEA Naxçıvan Bölməsi, Naxçıvan, Azərbaycan

Email: aliyevanurlana71@gmail.com

Xülasə

Birinci Dünya müharibəsində məğlubiyyətə uğrayan Osmanlı dövləti 30 oktyabr 1918-ci ildə imzalanmış Mudros müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq ordusunu Naxçıvandan çıxarmağa məcbur oldu. Osmanlı ordusunun Naxçıvandan çıxarılmasını bütün Azərbaycan ictimaiyyəti kədərlə qarşıladı. Müqaviləyə görə, Osmanlı dövləti Azərbaycanı, eləcə də Naxçıvanı tərk etməli idi. Bütün bunlara baxmayaraq, siyasi vəziyyəti həddindən artıq çətin və mürəkkəb olan Osmanlı dövləti Naxçıvanı darda qoymadı. Kazım Qarabəkir paşanın dəstəyi ilə Naxçıvan Müsəlman Milli Şurası bölgənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Araz-Türk Cümhuriyyətini yaratdı. Araz-Türk Respublikasının yaradılmasında yeganə məqsəd Naxçıvanın üzləşdiyi təhlükələri aradan qaldırmaq idi. Araz-Türk Respublikasının yaranması Naxçıvanın tarixi coğrafiyasına təsirsiz ötürməmişdir. XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda qurulmuş Araz-Türk Respublikası mürəkkəb hərbi-siyasi şəraitdə bu diyarın erməni təcavüzündən xilas edilməsinə və ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin olunmasına uğurla xidmət etmişdir. Cəmi beş ay fəaliyyət göstərən bu qurum torpaqlarımızın erməni daşnaklarının əlinə keçməsinə imkan verməməklə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazi bütövlüyünə xidmət etdi. Araz-Türk Respublikası dövründə əldə edilmiş nailiyyətlər təkcə o dövr üçün yox, Naxçıvan bölgəsinin taleyi, bu günü və gələcəyi üçün də çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: Naxçıvan, Araz-Türk Respublikası, XX əsrin əvvəlləri, erməni daşnakları, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Osmanlı dövləti, tarixi coğrafiya

GİRİŞ

Osmanlı dövləti 30 oktyabr 1918-ci ildə imzalanmış Mudros müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq ordusunu Qafqazın digər ərazilərindən olduğu kimi, Naxçıvandan da çıxarmağa məcbur oldu. Osmanlı ordusunun Naxçıvandan çıxarılmasını bütün yerli əhali kədərlə qarşıladı. Müqaviləyə görə, Osmanlı dövləti Azərbaycanı, eləcə də Naxçıvanı tərk etməli idi. Bütün bunlara baxmayaraq, siyasi vəziyyəti həddindən artıq çətin və mürəkkəb olan Osmanlı dövləti Naxçıvanı darda qoymadı. Kazım Qarabəkir paşanın dəstəyi ilə Naxçıvan Müsəlman Milli Şurası bölgənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Araz-Türk Respublikasının yaradıldığını elan etdi. Araz-Türk Respublikasının yaradılması təşəbbüsü ilə Naxçıvan və Şərur müsəlmanları çıxış etmiş, onların təklifi ilə ordubadlılar da bu siyasi

tədbirə qoşulmuşdular. Araz-Türk Respublikasının yaradılmasında yeganə məqsəd Naxçıvan və ətraf bölgələrin üzləşdiyi təhlükələri aradan qaldırmaq idi.

Bu respublikanın Qurtuluş Bəyannaməsində yazılırdı: *“18 Təşrini-sani (noyabr) 1334-cü ildə Rəvan vilayətində Araz vadisində olan bir milyona qədər əhali Osmanlı ordusu getdikdən sonra, özlərinin təhlükə altında qalmaması naminə, çarə tapmaq üçün Rəvan mühacirləri, Naxçıvan, Şərur, Eçmiədzin, Sürməli bölgələrinin nümayəndələri yuxarıda qeyd etdiyimiz tarixdə Qəmərli qəsəbəsində bir yığıncaq keçirdilər və bir sıra təklif və müzakirələrdən sonra bir təşkilat yaratmağı qərara aldılar. Biz, Araz kənarında yaşayn bir milyona qədər müsəlman camaatı hüququmuzu müdafiə və mühafizə üçün Araz-Türk hökuməti adında təşkilat yaratdıq”* [7, s. 208].

Beləliklə, yeni yaranmış respublikanın ilk rəsmi sənədi hesab edilə biləcək Bəyannamədən bəlli olur ki, onun ərazisinin keçmiş İrəvan quberniyasının Arazsahili bölgələri ilə yanaşı Üçkilsə-Eçmiədzin və ətraf bölgələrini də əhatə etməsi nəzərdə tutulurdu. Sənədin özünü qəbul etmək üçün nümayəndələri Qəmərliyə toplaşmışdılar, bəyannamədə *“Onun mərkəzi İqdır qəsəbəsi müəyyən edildi.”* [7, s. 208]- yazılsa da, sonrakı proseslər Naxçıvan şəhərinin yeni cümhuriyyətin paytaxtına çevrilməsi ilə nəticələndi.

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti fəaliyyət göstərdiyi illərdə çətin daxili və xarici amillərlə qarşılaşdığından Naxçıvana istənilən səviyyədə diqqət yetirə bilməmişdir. Bundan istifadə edən erməni daşnakları bölgəyə ardı-arası kəsilməyən basqınlar etmiş, əhalini qorxu və vahimə içərisində saxlamış, onları soyqırma məruz qoymuş, Naxçıvanı azərbaycanlılardan təmizləməyə çalışaraq onu zorla Daşnak Ermənistanına birləşdirməyə çalışmışlar. Hətta ermənilər torpaq iddiaları ilə bağlı layihə hazırlamış və onu Ənvər paşaya təqdim etmişdilər. Bu layihəyə görə, Naxçıvan və Ordubadla birlikdə Sürməli, Axalkələk, Eçmiədzin, İrəvan (qəzası), Borçalı, Qazax, Şərur-Dərələyəz, Qarabağ və Zəngəzur qəzaları Ermənistana verilməli idi. Ermənilər bu tələblərini onunla əsaslandırırdılar ki, guya bu qəzaların əhalisinin 70 faizi ermənilərdir. Əslində isə Şərur-Dərələyəz qəzasında əhalinin 72,3 faizini, Naxçıvan qəzasında 62,5 faizini, İrəvan qəzasında 60,2 faizini, Sürməlidə 70 faizini, Qarayazıda 89 faizini azərbaycanlılar təşkil edirdi [9, s. 366]. Buna görə də ermənilərin öz istəklərinin həyata keçirilməsinin qarşısını almaq, bölgənin təhlükəsizliyini təmin etmək və ermənilər tərəfindən işğalına yol verməmək üçün Araz-Türk Respublikası yaradıldı.

Yarandığı dövrdən Araz-Türk Respublikası hökuməti idarə etdiyi bütün ərazilərin, o cümlədən Naxçıvanın Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olduğunu elan etmiş, onunla əlaqələr yaratmağa çalışmış, birləşmək üçün yollar aramış və Azərbaycan hökumətindən yardım istəmişdi. Araz-Türk Hökumətinin bu addımları Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən razılıqla qəbul olunmuş və

müəyyən tədbirlər görülmüşdü. Belə ki, “*Azərbaycan parlamentinin yaradılması haqqında qanun*”da yazılırdı ki, Azərbaycan ərazisini... İrəvan quberniyasının bəzi hissələri təşkil edir. Parlamentə İrəvan quberniyasının Azərbaycan hissəsindən (Naxçıvan, Şərur və Ordubaddan söhbət gedir) üç nəfər millət vəkili seçilməlidir [5, s. 3].

Ərazisi, mərkəzi və yaranma tarixi. Araz-Türk Respublikasının ərazisi, mərkəzi və yaranma tarixi ilə bağlı tarixşünaslıqda müxtəlif fikirlər vardır. N.Mustafanın yazdığına görə, mərkəzi İğdır olan bu hökumət Ordubaddan Sürməliyədək olan torpaqları [13, s. 3], Türkiyə generalı V.Ünüvarın yazdığına görə isə, Araz-Türk hökuməti Ordubaddan Zəngibasar bölgəsinədək olan əraziləri əhatə etmişdir [15, s. 4-9]. Akademik İ.Hacıyev tədqiqatlarında Araz-Türk Respublikasının yaranma tarixi və yerinin mübahisəli olduğunu qeyd edir [8, s. 4]. Ə.Əliyevə görə, bu respublika 1918-ci ilin iyul-avqust aylarında, Q.Mədətov, L.Hüseynzadə, S.Sadıqova görə isə, türk qoşunlarının Naxçıvanı tərk etməsindən əvvəl yaradılmışdır. A.Hacıyev Respublikanın 1918-ci il noyabrın sonunda yarandığını yazır [40, s. 6]. Müəlliflərdən bəziləri (N.Mustafa, A.Gökdəmir, Z.Acar və başqaları) Araz-Türk Respublikasının yaranma tarixini noyabrın 3-ü götürürlər [6, s. 146]. Professor İ.Musayev bu faktların bir qismini təhlil etdikdən sonra da dəqiq tarixi göstərə bilməmiş, bunun təxminən 1918-ci ilin noyabrına, yəni Türkiyə qoşunlarının Azərbaycandan, o cümlədən də Naxçıvan bölgəsindən getdikləri dövrə təsadüf etdiyini yazmışdır [12, s. 112]. İ.Atnur Araz-Türk Respublikasının quruluş tarixini noyabrın 18-i olaraq qeyd etmişdir. Nazim Mustafa “Milli mücadilə qəhrəmanı – İbrahim bəy Cahangiroğlu” məqaləsində yazır: “*30 oktyabr 1918-ci ildə imzalanan Mudros sazişinə əsasən, türk ordusu 1914-cü il sərhədlərinə çəkilmək məcburiyyətində qaldığından və bununla da, ermənilərin həmin əraziləri işğal etmək təhlükəsi yarandığından Ordubaddan Sürməliyədək ərazinin nümayəndələri noyabrın 3-də Qəmərlı qəsəbəsinə toplanaraq Araz-Türk Hökuməti qurmaq haqqında qərar çıxarırlar*” [13, s. 3].

A.Gökdəmir isə yazır: “*Bölgənin türk-islam əhalisinin təmsilçiləri Qəmərlı qəsəbəsinə toplaşaraq böyük bir məclis qurmuşlardı. Başda Naxçıvan olmaqla Rəvanın güneyindən, Şərur, Eçmiədzin və Sürməlidən gələn nümayəndələr toplanmışdı. Müzakirələr edildikdən sonra bir hökumət qurulmasına qərar verilmişdi. Hökumət 6 üzvündən və bir hökumət rəisindən ibarət idi. 3 noyabr 1918-ci ildə mərkəzi İğdır olmaqla Araz-Türk Hökuməti quruldu*” [17, s. 63].

Müəllif əsərinin qeydində yazır ki, burada hökumətin bəyannaməsi vardır və Rüştü bəyə müraciət tarixi 3 noyabr 1918-ci ildir. Ona görə də, Araz-Türk Hökuməti bu tarixdə yaradılmışdır. Bu fikri və tarixi Ziya Zakir Acar da təsdiq edir [16, s. 374]. Akademik İ.Hacıyev də bir sıra məntiqi mülahizələri, tarixi hadisələrin təhlilini əsas götürərək, Araz-Türk Respublikasının 1918-ci il noyabrın 3-də yaradıldığını qeyd edir [5, s. 3].

Tarixçi H.Cəfərov isə məsələni belə şərh etmişdir: “16 noyabr 1918-ci il tarixdə IX Ordu komandanlığına göndərilən bir teleqrafda müvəqqəti Araz-Türk Hökuməti və hökumətin Qəmərli, Naxçıvan, Şərur, Zəngibasar, Vedibasar və Gəncəbasarlı üzvlərinin imzaları vardır. 16 noyabrda hökumət adına təsadüf etsək də, 18 noyabrda Qəmərliyə böyük bir yığıncaq keçirilmiş və Araz-Türk vadisi müsəlmanlarının nümayəndələri Araz-Türk Hökuməti qurduqlarını elan etmişdilər. Həmin tarixdə bu, 9-cu Qafqaz diviziya komandiri Rüşdü bəy tərəfindən IX Orduya bildirilmişdi. 18 noyabrda keçirilən yığıncaqda yaradılmış hökumət Araz-Türk Hökuməti olaraq elan edildi. Yaqub Şövqü paşanın əmri ilə yaradılan təşkilatlar nəticəsində Araz hökuməti adlı hökumət qurulmasına qərar verildi. 18 noyabrda keçirilən yığıncaqda bu ada türk sözü əlavə olundu. Aparılan təhlillərdən belə nəticəyə gəldik ki, 1918-ci il 3 noyabr tarixi daha doğru olandır” [2, s. 57].

Belə təhlillər nəticəsində gəldiyimiz qənaət ondan ibarətdir ki, Araz-Türk Respublikası 1918-ci il 3 noyabr tarixində yaradılmışdır.

Araz-Türk Respublikasının sərhədlərinə gəldikdə isə onunla da bağlı müxtəlif fikirlər vardır. General Veysəl Ünivara Araz-Türk Hökumətinin nəzarət etdiyi ərazilərin Ordubaddan Gərnibasar (Qəmərli) bölgəsinə qədər dağlarla Araz çayı arasındakı ərazini əhatə etdiyini yazmışdır [15, s. 16].

Akademik İ.Hacıyev yazır ki, Araz-Türk Respublikasının hüduqları Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzalarını, Ordubad mahalını, habelə Sərdarabad, Uluxanlı, Vedibasar, Qəmərli, Mehri və s. əraziləri əhatə edirdi. Sahəsi 8696 km², əhalisi bir milyon nəfərdən artıq olmuşdur [6, s. 147].

AMEA-nın müxbir üzvü H.Səfərli Araz-Türk Respublikasının sərhədlərini cəhətlərə uyğun olaraq vermişdir. O, yazır: “Bu respublika şərqdə Sərdarabad və İqdır, qərbdə Mehri və Nüvədi daxil olmaqla, şimalda İstisudan, cənubda Araz çayınadək böyük bir ərazini əhatə edirdi. Bu əraziyə Sürməli qəzası, Üçmüəzzin qəzasının bir hissəsi, Sərdarabad, İrəvan qəzasının bir hissəsi, Uluxanlı, Qəmərli, Vedibasar, Şərur-Dərələyəz qəzası, Naxçıvan qəzası, Ordubad qəzası, Mehri bölgəsi daxil idi” [14, s. 27].

H.Cəfərov arxiv materiallarına əsaslanaraq yazırdı ki, onun hüduqları Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Ordubad qəzalarını, habelə Sərdarabad, Uluxanlı, Vedibasar, Qəmərli və Mehri ərazilərini əhatə etmişdir [2, s. 57]. A.Hacıyev də Araz-Türk Respublikasının ərazisinə Naxçıvan və Şərur - Dərələyəz qəzalarının, Sərdarabad, Uluxanlı, Vedibasar, Kəmərli, Mehri və s. bölgələrin daxil olmasını qeyd etmişdir [3, s. 37]. Burda A.Hacıyev Qəmərliyə Kəmərli kimi vermişdir.

Arxiv sənədləri və mənbələr əsasında Araz-Türk Respublikasının sərhədlərini türk tarixçisi İbrahim Ethem Atnur belə təsvir edir: Eçmiədzinin (Üçkilsə) bir hissəsi, Sərdarabad, Uluxanlı, (Zəngibasar) Qəmərli (Gərnibasar), Vedi (Vedibasar), Şərur, Naxçıvan, Ordubad və Sürməli. Müəllif sonra qeyd edir ki, bəzi müəlliflər Ordubadın Araz-Türk Respublikasının tərkibinə daxil olmadığını

bildirir. İ.Atnur bunu Culfa və Ordubadın bəhs olunan dövrdə Naxçıvan qəzasının tərkibində olması ilə əlaqədar olduğunu və bunun üçün də Ordubadın ayrıca verilməsinə ehtiyac olmadığını qeyd edir [1, s. 109].

A.Hacıyev tədqiqatlara əsaslanaraq qeyd edir ki, Araz-Türk Respublikası əhalisinin gözlədiyi köməyi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti göstərə bilmədiyinə görə, Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Respublikasının yarandığı ilk gündən Araz-Türk Respublikasının ərazisi formal olaraq onun tərkibinə daxil edildi. Düşünmək olar ki, Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Respublikasının yaranması ilə Araz-Türk Respublikasının mövcudluğuna son qoyulacaq, lakin bu respublika CQQDR-na qədər də, onunla paralel də, ta 1919-cu ilin iyununa qədər – CQQDR öz fəaliyyətini dayandırdıqdan sonra da mövcud idi. Tarixi sənədlərdə bu qeyri-adi vəziyyət Azərbaycan Respublikası hərbi attaşesinin Azərbaycan Ordusunun Baş ştabına yazdığı raportda belə izah edilirdi: *“Naxçıvan və Şərur qəzalarına gəldikdə isə, onların Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Respublikanın ərazisinə daxil edilməsi bu qəzaların Azərbaycana faktiki mənsubluğunun qeyri-müəyyənliyi ilə izah olunur. Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Respublikasının tərkibinə daxil olma formal xarakter daşıyırdı, çünki ancaq Qars Respublikasının elan edilməsi aktında öz əksini tapmışdı, faktiki olaraq isə Araz-Türk Respublikası müstəqil mövcud olan respublika idi.”* [3, s. 40].

Noyabrın 30-da keçirilən konfransda Araz-Türk Respublikası ilə Milli Müsəlman (İslam) Şurası birləşərək Batumdan Ordubada qədər ərazidə “Qars Müsəlman Şurası” hökuməti yaradılır. Araz-Türk Respublikasının Hərbi naziri İbrahim bəy Cahangiroğlu şura rəisi seçilir. 17-18 yanvar 1919-cu ildə III Qafqaz konfransı keçirilir. Həmin gecə qəbul edilən qərara əsasən, sədr İbrahim bəy Cahangiroğlu olmaqla müvəqqəti Milli Cənub-Qərbi Qafqaz hökuməti təşkil edilir. Axıska, Axalkələk, Ərdahan, Oltu, Kağızman, İqdır, Şavşat, Qəmərli, Naxçıvan, Ordubad, Qars, Batum bu hökumətin tərkibinə daxil idi. Yəni Milli Şuranın sərhədləri eyni ilə mühafizə edilirdi [6, s. 151]. Bu birləşməni əsas götürən bir sıra tədqiqatçılar Araz-Türk Respublikasının mövcudluğunu 1918-ci il 3(18) noyabr, 1918-ci il 30 noyabr tarixlərini götürürlər. 30 noyabr tarixini Araz-Türk Respublikasının fəaliyyətinin son tarixi hesab edirlər. Lakin İ.Musayev, A.Hacıyev, İ.E.Atnurun da göstərdikləri kimi, bu birləşmə sırf formal səciyyə daşımış, sadəcə 1918-ci il dekabrın 1-də Qars Müsəlman Milli Şurası tərəfindən “Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin yaranması haqqında” qərar-akt qəbul edilərkən onun ərazisi sayılan mahalların sırasında Naxçıvan və Şərur qəzalarının da adları çəkilmişdi. Türk tədqiqatçısı Nadim İpək öz araşdırmalarında yazır ki, Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin ərazisi 40 min km²-dir. Batumdan Naxçıvana qədər olan ərazini əhatə edirdi. Şərur, Yengicə, Naxçıvan, Şahtaxtı, Culfa, Ordubad kimi ərazilərdə bu hökumətin şöbələri var idi [18, s. 93-94]. Ancaq akademik İsmayıl Hacıyev başda olmaqla bir çox tədqiqatçılar yazırlar ki, Araz-Türk

Respublikası Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti ilə paralel olaraq öz fəaliyyətini davam etdirmişdi. Türk tarixçisi İbrahim Atnur yazır ki, Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin Naxçıvan və İqdir bölgələrini həqiqətən öz sərhədləri daxilinə alması, bu regionda hökumət qurması mümkün deyildi. Çünki 10 dekabrda başlayan erməni hücumları nəticəsində İqdir, Uluxanlı, Qəmərli tamamilə ermənilərin nəzarəti altına keçmiş, regionun Qars ilə əlaqələri kəsilmişdir. Naxçıvanda da Milli Şura hökuməti var idi. Qarsdan Naxçıvana getmək üçün Türkiyə və İran sərhədlərindən keçmək lazım gəlirdi. Belə bir vəziyyətdə Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin sərhədlərinin Batumidən Ordubada qədər uzanması fikri həqiqətə uyğun olmayıb, bu ancaq özünü böyük göstərmək, soydaşlarına sahib çıxma hissindən faydalanmaq məqsədi daşıyırdı [1, s. 138].

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi bu respublikanın mərkəzi barədə də fikirlər müxtəlifdir. Tədqiqatlarda Araz-Türk Respublikasının mərkəzinin Naxçıvan, Qars, İqdir, Qəmərli və b. şəhərlər olduğu göstərilir. Quruluş bəyannaməsində İqdir yazılmışdır. İ. Atnur iddia edir ki, mərkəz rəsmən İqdir göstərilə də, burada heç bir yığıncaq keçirilməmişdir. Hökumətin elanı və bütün tədbirlər Qəmərliyə olmuşdur [1, s. 98].

Akademik İ. Hacıyev Qars ərazisi Araz-Türk Respublikasının tərkib hissəsi olmadığından onun mərkəzinin Qars olmasının qeyri-mümkünlüyünü bildirmiş və bu hökumətin mərkəzinin Naxçıvan şəhəri olduğunu qeyd etmişdir [4, s. 49]. L. Hüseynzadə də “Araz şahiddir” kitabında Naxçıvanda hadisələrdən bəhs edərək yazır: *“Oktyabr ayının son günləri idi. Kazım Qarabəkir paşanın son iqamətgahı olan Rəhim xanın evinin qarşısında çoxlu adamlar toplaşmışdı... Burada Naxçıvanın gələcək taleyi - dövlətçilik statusu haqqında məsələ müzakirə edilirdi. Bu iclasda Kazım Qarabəkir paşa dedi: “Naxçıvanın gələcək müqəddəratını təmin etmək üçün burada bir hökumət qurulması vacib və zəruridir. Zətən siz naxçıvanlılar milli azadlıq mübarizəsində tarixə şanlı səhifələr yazmışsınız. Dövlətçilik hüququna və ləyaqətinə maliksiniz. Siz bu hüququ, haqqı döyüş meydanlarında düşməyə qələbə çalaraq qazanmışsınız. Şərqi qapısında, Naxçıvanda bir cümhuriyyət qurulmalıdır”* [10, s. 46]. Buradan da aydın olur ki, mərkəz Naxçıvan şəhəri olmuşdur.

Nəticə. Beləliklə, aparılan təhlillər Araz-Türk Respublikasının tarixi coğrafiyası ilə bağlı bir sıra nəticələrə gəlməyə imkan verir. İlk növbədə qeyd edilməlidir ki, Araz-Türk Respublikası hərbi və siyasi baxımdan çox gərgin bir dövrdə meydana çıxmışdır. I Dünya müharibəsində məğlub olmuş Osmanlı imperiyasının qoşunlarını Qafqazdan çıxardığı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin isə faktiki olaraq ərazinin müdafiəsini və idarəçiliyini təmin edən bımədiyi dövrdə meydana çıxan bu respublika faktiki olaraq bölgədə türk-müsəlman varlığının qorunmasında, onun etno-konfessional tərkibinin ermənilərin xeyrinə dəyişdirilməsinin qarşısının alınmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Beş aya yaxın bir müddətdə, çox gərgin və qarışıq bir şəraitdə mövcud olan Araz-Türk

Respublikasının dəqiq sərhədlərinin və inzibati ərazi bölgüsünün müəyyənləşdirilməsi mümkün deyildir. Araz-Türk Respublikası Naxçıvan (o cümlədən Ordubad mahalı), Şərur-Dərələyəz, Sürməli, Sərdarabad qəzalarını, Üçkilə və İrəvan qəzalarının bir hissəsini, Uluxanlı (Zəngibasar), Vedibasər, Qəmərli(Gərnibasər), Mehri, Vedibasər bölgələrini əhatə etmişdir. Hesablamalara görə bu Respublikanın ərazisi 8696 km² olmuşdur. Bu rəqəm XIV-XV əsrlərdə mövcud olmuş Naxçıvan tüməninə ərazisindən (9498 km²) [11, s. 65] bir qədər kiçik, indiki Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisindən isə (5502,75 km²) [107] 3000 km²-dən artıq idi.

Bu respublika Qəmərliyə elan edilmiş, mərkəz olaraq əvvəlcə İqdır qəsəbəsi müəyyənləşdirilmişdir. Lakin Sürməli qəzasının mərkəzində yerləşən İqdırın kiçik bir qəsəbə olması, habelə bu dövrə qədər heç zaman ictimai-siyasi mərkəz rolunu oynamaması və digər səbəblərdən bu respublikasının paytaxtı funksiyasını Naxçıvan şəhəri yerinə yetirmişdir. Araz-Türk Cümhuriyyətinin tərkibinə daxil olan ərazilərə də diqqət yetirdiyimiz zaman aydın olur ki, bu ərazidə həm strateji əhəmiyyəti, həm ictimai-siyasi fikir mərkəzi olması baxımından Naxçıvan şəhərindən daha böyük və əhəmiyyətli şəhər yox idi. İrəvan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən Daşnak Ermənistanına güzəştə gedildiyindən, bölgənin müsəlman-türk əhalisini üçün yeni mərkəz rolunu Naxçıvan şəhəri öz üzərinə götürmüşdür.

Cəmi beş ay fəaliyyət göstərən bu qurum torpaqlarımızın erməni daşnaklarının əlinə keçməsinə imkan verməməklə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazi bütövlüyünə xidmət etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Atnur, İ.E. Osmanlı idarəçiliyindən Sovet idarəçiliyinə qədər Naxçıvan (1918-1921) / İ.Atnur. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2013. 496 s.
2. Cəfərov, H.R. Araz-Türk Respublikası və Naxçıvanın tarixində onun yeri // Naxçıvan: "Naxçıvan" jurnalı, 2009. №19, s. 56-64.
3. Hacıyev, A. Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixindən /A.Hacıyev. Bakı: Azərnəşr, 1994. 97 s.
4. Hacıyev, İ.M. Araz-Türk Respublikası // Bakı: Təfəkkür jurnalı. 2016, №1(10), s. 46-60.
5. Hacıyev, İ.M. Araz-Türk Respublikası Naxçıvanın erməni işğalından qorunmasında mühüm rol oynamışdır // "Şərq qapısı" qəzeti. 2013, 26 yanvar. s. 3.
6. Hacıyev, İ.M. Araz-Türk Respublikasının yaranması və bölgənin erməni işğalından qorunması uğrunda mübarizəsi // Bakı: Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə jurnalı. 2018. №1(61), s. 145-154.

7. Hacıyev, İ.M. Kəlbizadə E.H. Naxçıvan tarixinə dair qaynaqlar /İ. Hacıyev, E. Kəlbizadə. Bakı: Elm və təhsil, 2018. 328 s.
8. Hacıyev, İ.M. Naxçıvanın muxtariyyət satatusu // Naxçıvan qədimdən günümüzdə qədər (Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illiyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu). Bakı: Viktory, 2014. s. 3-28.
9. Həsənlı, C.P. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920) / C.Həsənlı. Bakı: Garisma MMC, 2009. 576 s.
10. Hüseynzadə, L. Araz şahiddir. Türk ordu generalı Kazım Qarabəkir paşa Naxçıvanda (1918-1920-ci illər) / L.Hüseynzadə. Bakı: Nurlan, 2001. 80 s.
11. Kəlbizadə, E.H. Naxçıvanın tarixi coğrafiyası (XII-XVIII əsrin I yarısı) / E.H.Kəlbizadə. Naxçıvan: Əcəmi, 2016. 200 s.
12. Musayev, İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər) / İ.Musayev. Bakı: BDU. 1996. 329 s.
13. Mustafa, N. Milli mücadilə qəhrəmanı - İbrahim bəy Cahangiroğlu / Xalq qəzeti. 1998, 30 may. s. 3.
14. Səfərli, H.Y. Naxçıvan bölgəsinin tarixi coğrafiyası haqqında qeydlər // Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, İctimai və humanitar elmlər seriyası. 2012. C. 8. №1, s. 26-31.
15. Ünüvar. V. Naxçıvanda 8 ay bolşeviklərlə üz-üzə (1920-1921) /V.Ünüvar. Naxçıvan: Əcəmi, 2014. 96 s.
16. Acar, Z.Z. Araz-Türk Cümhuriyeti // II Uluslararası Aras havzası sempozyumu, İstanbul, 13-15 Aralık, 2001. s. 372-386.
17. Gökdemir, A.E. Cenûbî-Qarbi Kafkas Hükûmeti. /E.Gökdemir. Ankara, 1998, 307 s.
18. İpek, N. Ulus Devlet Anlayışı ve Aras Türk hükümeti // Tarih ve Kültür Ekseninde Orta Aras Havzası Uluslararası Sempozyumu. 17-18 Kasım 2018. Ankara: Erdal Basım Yayın Dağıtım, 2018. s. 77-103.

ABSTRACT

HISTORICAL GEOGRAPHY OF THE ARAS-TURKIC REPUBLIC

Nurlana Aliyeva

NASA Nakhchivan Branch, Nakhchivan, Azerbaijan

The Ottoman Empire, which was defeated in the first World War, was forced to withdraw its army from Nakhchivan in accordance with the Armistice of Mudros signed on October 30, 1918. The entire Azerbaijani community was sorry about the withdrawal of the Ottoman army from Nakhchivan. Under the terms of the Armistice of Mudros, the Ottomans agreed to pull their troops

out of Azerbaijan, as well as Nakhchivan. But the Ottoman Empire, whose political situation was extremely difficult and complicated, did not allow the occupation of Nakhchivan. With the support of Kazim Karabekir Pasha, the Muslim National Council of Nakhchivan established the Araz-Turkic Republic in order to ensure the security of the region. The only purpose of establishment of the Araz-Turkic Republic was to eliminate the threats that Nakhchivan faced. The establishment of the Araz-Turkic Republic influenced the historical geography of Nakhchivan. The Araz-Turkic Republic, founded in the early 20th century in Nakhchivan, successfully served to save this land from Armenian aggression and to ensure the territorial integrity of the country. Existing for only five months, this organization has served the territorial integrity of the Azerbaijan Democratic Republic and prevented Armenian occupation. The achievements of the Araz-Turkic Republic are of great importance not only for that period, but also for the fate of the territory, the present and future of Nakhchivan.

Key words: Nakhchivan, Araz-Turkic Republic, early 20th century, Armenian dashnaks, Azerbaijan Democratic Republic, the Ottoman state, historical geography

РЕЗЮМЕ

ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ АРАЗО-ТЮРКСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Нурлана Алиева

Нахчыванский филиал НАСА, Нахчыван, Азербайджан

Побежденный в Первой мировой войне, Османское государство было вынуждено вывести свою армию из Нахчывана в соответствии с условиями Мудросского договора, подписанного 30 октября 1918 года. Вывод османской армии из Нахчывана приветствовался всей азербайджанской общиной. Согласно соглашению, Османское государство должно было покинуть Азербайджан, а также Нахчыван. Несмотря на все это, Османское государство, политическая ситуация которого была чрезвычайно сложной и сложной, не одолело Нахчыван. При поддержке Казима Карабекир-паши Нахчыванский мусульманский национальный совет учредил Аразо-Турецкую Республику для обеспечения безопасности в регионе. Единственная цель создания Араз-Тюркской Республики состояла в том, чтобы устранить угрозы, с которыми столкнулся Нахчыван. Появление Араз-Тюркской Республики не повлияло на историческую географию Нахчывана. Основанная в начале XX века в Нахчыване Аразо-Туркская Республика в сложных военно-политических условиях успешно служила спасению от армянской агрессии и обеспечению территориальной целостности страны. Эта структура, которая действовала всего пять месяцев, не позволяла переходу наших в руки армянских дашнаков, служила территориальной целостности Азербайджанской Народной Республики. Достижения в период Аразо-Турецкой Республики, имеют большое значение не только для того периода, но и для судьбы, современности и будущего Нахчыванского региона.

Ключевые слова: Нахчыван, Аразо-Тюркская республика, начало XX века, армянские дашнаки, Азербайджанская Народная Республика, Османское государство, историческая география

